

«НАМ НІКОЛИ ГРАТИСЯ В КОХАННЯ...»: СТУДЕНТИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1920-х рр.

У статті на основі широкого кола джерел і літератури, досліджуються особливості приватного життя студентів радянської України, їхнє ставлення до питання кохання, сім'ї та шлюбу, а також аналізуються практики студентської сексуальності на фоні радянської повсякденності 1920-х років.

Ключові слова: студенти, кохання, дискурс, сім'я, шлюб, повсякденне життя, сексуальність.

Соціальна динаміка 1920-х рр. сьогодні вражає своєю інтенсивністю і непередбачуваністю. У цьому контексті привертають увагу дослідників дисонанси і дискурси радянської сексуальності. Уже на початку десятиріччя численні автори говорили про дезорганізацію сім'ї, характерною рисою якої є розширення статевої свободи, розпусти, заперечення цнотливості, сексуальної моралі, про «кризу сім'ї», «яка починає втрачати низку своїх основних функцій. Вона послаблюється як вимушений союз подружжя, заснований на владі чоловіка, вона послаблюється як авторитетний союз батьків і дітей, заснований на владі перших, обмежуються її виховні та опікунські функції, атрофується вона як господарський центр»¹. Сучасні дослідники більше схильні вважати нові норми статевої моралі, сприйняті суспільством у цей період, не наслідком революції, а впливом модернізаційних і урбаністичних процесів, що вилилися у «масовий процес заперечення і засудження попередніх християнських норм статевого стосунків»². Проблема кохання як самоцінності також тісно пов'язана з феміністською теорією і практикою у Російській імперії та Європі до Першої світової війни. Дискусії стосовно сексуальності були характерними для європейських інтелектуальних кіл завдяки популярності ідей З. Фрейда.

Темою «вільного кохання» і сексуальності з соціалістичної і феміністської перспективи в Російській імперії на початку ХХ ст. цікавилась лише О. Колонтай³. Вона відзначала, що питання стосунків між статями таке ж старе, як і суспільство в цілому і не розуміла, чому воно має ігноруватися. Сексуальне звільнення було для неї суттєвою рисою революційного процесу, а здорова сексуальність — атрибутом нової жінки. О. Колонтай ініціювала дискусії про «загадку кохання», «про сексуальну кризу» та «сексуальну драму», винайшла терміни «безкрилий ерос» та «крилатий ерос» і використовувала їх для протиставлення сексу без кохання і сексу емоційного. У революційний час саме «безкрилий ерос», задовольняючи еротичне бажання, дозволяє концентруватися на політичній діяльності, а «крилатий», навпаки, руйнує внутрішню енергію і відволікає революціонерів від їхнього призначення.

Дослідники відзначають, що для 1920-х рр. характерними були множинність і, до певної міри, рівноправність різних життєвих дискурсів і практик, що виявляється як у текстах — художніх, політико-пропагандистських, наукових, так і в реальних життєвих ситуаціях. На думку американської дослідниці Г. Лапідус, у середовищі більшовицької еліти в цей період були розповсюджені два підходи до проблеми статі — лібертаріанський та інструментальний⁴. Перший був представлений передовсім О. Колонтай⁵, яка і далі принципово обстоювала тезу про важливе соціальне значення кохання, що передбачало право навіть на втручання трудового колективу у приватне життя своїх членів, оскільки кохання «відповідає тій нормі спілкування статей, яку встановить колективне суспільство»⁶. Інструментальний дискурс був розроблений ґрунтовніше і представлений дуже різними авторами, у тому числі А.Б. Залкіндом⁷. Автори закликали максимально організувати «соціальну потенцію мас», до якої включали і сексуальну, не розчиняти її в стихії існуючого хаосу — «непотрібних статевих бажань щирій громадянин пролетарської держави не повинен мати»⁸.

На думку російського дослідника О. Маркова, палітра дискурсів не вичерпується двома кольорами, оскільки серед них зустрічався і онтологічний підхід у дусі В. Райха⁹, і традиційний¹⁰. Цю поліваріантність відчували навіть сучасники, відзначаючи, зокрема, відсутність чіткої партійної позиції у питанні розвитку сексуальних практик і про «нав'язування» найбільш прийнятних для того чи іншого автора практик життя¹¹. Політика більшовиків породила численні дискусії і про саме поняття сім'я, особливо після прийняття у 1926 р. законодавства про шлюб і родину¹². З другої половини 1920-х рр. суспільна думка стала схилитися в бік засудження вільних стосунків¹³.

За твердженням І. Кона, радянське законодавство і соціальна політика у питаннях шлюбу і народження дітей у 1920-ті рр. були найсміливішими і найпрогресивнішими у світі¹⁴. Але в умовах економічної розрухи, бідності і безкультур'я багато з цих починань реалізувати було неможливо. Для вирішення жіночого питання бракувало матеріальних ресурсів, необхідних для звільнення жінок від важкої домашньої праці, що дозволило б їм брати активну участь в усіх сферах громадського життя нарівні з чоловіками. У суспільстві, що бореться за виживання, створення громадських установ побутового обслуговування було недоступною розкішшю¹⁵. Дезорганізація сімейно-шлюбних стосунків (небажана вагітність, відсутність батька, проституція, венеричні захворювання) викликала усе більшу стурбованість. Потерпілою стороною переважно виступали жінки. Жартували, що у стосунках між статями свобода і рівність доповнюються не братерством, за класичною формулою Великої Французької революції, а материнством¹⁶.

У нашій статті досліджуються особливості приватної сфери студентів радянської України, їхнє ставлення до питань «вільного» кохання, сім'ї, шлюбу та аналізуються практики студентської сексуальності на тлі повсякденного життя протягом 1920-х років.

У цей час процес масової маргіналізації і розриву з попередньою соціокультурною традицією зачепив величезні маси людей. Незважаючи на те, що

чоловіки, особливо у великих містах, були прибічниками соціалізму, вони не схвалювали відступ жінок від традиційних ролей¹⁷. У сільській місцевості жінкам було ще складніше брати участь у громадській діяльності, іноді відступ від старих ролей вів до насильницької поведінки у відношенні до жінок. Документи доносять до нас численні факти суперечностей і конфліктів в утвердженні нової моралі і в студентському середовищі¹⁸. Ідеї колективізму легко можна було проповідувати для інших, але коли справа стосувалася власного життя, нерідко виникав конфлікт інтересів, коли авторитарні традиції брали верх. Зокрема, після одруження чоловік-комсомолец чи партієць забороняв дружині відвідувати збори, займатися громадською роботою: «На збори не ходи: не конче ти там потрібна. Чистка (партії) обійдеться й без тебе... Протест (мітинг протесту, що його було переведено 25 листопада) [1929 р. — *Авт.*] обійдеться без тебе... Тобі там бути не обов'язково»¹⁹. Коли дружина — студентка-комсомолка на збори все ж пішла, чоловік побив її, заодно дісталася і матері, яка заступилася за дочку. Такі факти виносилися на збори, оприлюднювалися у періодиці та різко засуджувалися громадськістю, яка вимагала «випікати» ці явища «розпеченим залізом». Характерно, що під сумнів ставилися не лише моральні якості чоловіків, а й їхня професійна придатність: «Добрався до 4 курсу СГІ (сільськогосподарського інституту), прослухав низку дисциплін, а навчився лише в корінні ламати те, що здобула жінка з революцією». «Чи годиться Гриньов, як майбутній робітник. Чи можна його посилати на роботу в село?... Чи виправдав він державну стипендію, коли засвоїв у виші лише один Домострой?»²⁰.

Випадки насильства у студентських сім'ях фіксувалися у багатьох вишах. Так, у доповіді бюро колективу Харківського технологічного інституту говорилося: «Є окремі випадки ненормальних взаємовідносин між сімейними студентами-комсомольцями. Чоловік знущується над жінкою, б'є її»²¹. На загальних зборах осередку Полтавського педтехнікуму розглядалася справа комсомольця Добряка, «який вживає фізичних заходів проти жінки, комсомолки тов. Бондаренко»²². А студент-партієць Одеського політехнічного інституту не лише катував жінку, а й повісив у кімнаті плакат: «Жінка повинна приносити чоловікові воду»²³.

У досліджуваний період почали з'являтися випадки, коли студенти одружувались лише заради поліпшення свого матеріального становища²⁴. Не діставши очікуваного «приданого», згаданий вище студент ОПІ почав тягати дружину по лабораторіях, щоб встановити її «цноту». Зауважимо, що одруження заради грошей вважалося ганебним для студентів XIX ст.²⁵ Як зазначає І. Посохов, «при тому, що художня література переповнена сюжетами про подібні нерівні шлюби, студентів вони не стосуються»²⁶.

Вочевидь, значного поширення випадки одруження заради матеріальної вигоди не могли набути серед студентів 1920-х рр., оскільки великою була загроза обвинувачення у «міщанстві» і «класовому розкладанні». Навіть у випадку наявності щирого кохання, матеріальна забезпеченість і тим більше охайність викликали занепокоєння і осуд. М. Романівська і Ю. Смолич так

описують ставлення друзів-студентів до одруження І. Сенченка. «Нам відомо, що один з нас, студент, збирається одружитися з дівчиною, в якій батьки-службовці мають затишну квартиру з серветочками та пиріжками. І дехто вже боїться, щоб наш товариш не набрався «міщанства»²⁷. Майбутній письменник, друг І. Сенченка, О. Копиленко також переймався: «Розумієш, Іван заміряється женитися! Ні, ти не розумієш? Зрадити нашу безжурну «вольницю» й голодну комуна на жіночі пироги й вареники під п'ятою відьомського кодла! Он, — Копиленко з огидою кивнув на чистеньке, білосяйне ліжко, — можеш подивитися, як це кодло біля нього упадає»²⁸.

Для того, щоб приховати своє соціальне походження і отримати переваги, — починаючи з пайка, вступу до інституту зі звільненням від оплати за навчання і закінчуючи отриманням стипендії, — студентки виходили заміж за робітників. Як відзначає О.Р. Трушнович, після закінчення вишу, як правило, такий радянський мезальянс припинявся. Проте траплялися непередбачувані речі: «Одна наша студентка на курс старша від мене дуже злидарювала і вирішила вийти заміж за шевця. Після закінчення вузу вона вирішила від нього звільнитися. І тоді він зарізав її своїм шевським ножом. Був за це засуджений, але за півроку вийшов із тюрми»²⁹.

Серйозною перешкодою для особистого життя студентів (як і для професійної кар'єри) стало соціальне походження. «Історія поміняла людей місцями, — писав Т. Масенко. Раніше панські елементи відсторонювалися, гребували простими людьми, навіть у справах кохання і одруження, а тепер сини селянські чи робітничі з пролетарською гординою уникають та зрікаються всякого зближення з нащадками багатіїв, навіть з їхніми красунями...»³⁰. Мабуть, справа була тут не лише у «пролетарській» гордині. Заводити романи з «колишніми» було небезпечно: «Статевий потяг до класово-ворожого, морально-противного, безчесного об'єкта є таким же збоченням, як і статевий потяг людини до крокодила, до орангутанга»³¹. Театр абсурду міг би запозичити чимало сюжетів зі студентського життя 1920-х рр. Знайомлячись, юнаки та дівчата мусили ставити одне одному запитання на зразок: «Хто Ваш тато і чи не була Ваша бабуся пов'язана з контрреволюціонерами?». М. Москвін пригадував, що коли у роки навчання він познайомився з дівчиною Т., то вона назвалася дочкою робітника: «Отже, боятися нічого. Справа молода, залицяюся, заводимо «роман». А пізніше виявилось, що у Т. батько — священник і дівчина справедливо вважала, що коли скаже правду про рідних, від неї всі відвернуться, як від прокаженої. Реакція громадськості виявилася миттєвою. Вже через тиждень газета «Харківський пролетар» повідомляла, що студент-робітник розкладається у соціально чужому середовищі. Тему підхопила студентська преса і справа була доведена до логічного закінчення: «— Руки попівні цілував? — Цілував. — У кінематограф з нею ходив? — Ходив. — Кінець! Доведена контрреволюція. Зняли, відібрали стипендію, підняли питання у перевірочній комісії про з'ясування справжнього соціального походження»³².

Студента Київського політехнічного інституту С.О. Гегера, який одружився з попівною, виключили з інституту, бо він вимушений був через напівголодне

існування і відсутність житла поселитися у тестя — колишнього священика. «Небайдужі» відразу ж повідомили правління про цей негідний пролетарського студента вчинок. Не допомогли ні робітниче походження, ні академічна успішність, ні факт перебування у Легкій кавалерії студентства Києва, ні інші громадські доручення³³. Довелося звертатися до Центральної комісії у студентських справах, яка поновила його у правах студента.

Серед студентів тих років значного поширення набули дошлюбні та позашлюбні стосунки. Показово, що у сексуальних практиках студентів не було класових і партійних розбіжностей: 90% студентів-комуністів жили активним статевим життям, 40% із них користувалися платними послугами жриць кохання³⁴. Слід зазначити, що зв'язки з пов'язками, хоч і не заперечувалися молоддю, але все ж зменшувалися. Якщо у 1914 р. сексуальний дебют у публічних будинках мали 42% студентів, у 1920–1922 рр. цей показник знизився до 28%, то у 1926 р. він становив лише 13,8%³⁵. Цікаво, що самі студенти скептично ставилися до останньої цифри. Так, під час обговорення у Харкові повісті В.В. Вересаєва «Ісанка», коли проф. О.М. Федоровський оприлюднив ці показники, у залі іронізували про «одеську невинність»³⁶. А у деяких одеських студентів навіть виникали думки про створення публічних будинків для молоді, яка навчається: «Нам ніколи гратися в кохання. Наша робота не дозволяє витратити на це багато часу. Найбільш реально питання вирішується так: необхідно організувати гігієнічні публічні будинки — все рівно проституція процвітає. [...] Не потрібно ідеалізувати суспільство; необхідно влаштувати публічні будинки на вільних началах для обох статей, не за плату, а за бажанням»³⁷.

Різні джерела вказують на те, що зв'язки з пов'язками були характерні для студентів багатьох вишів, але все ж це були окремі випадки. Публічного осуду і обговорення вони зазнавали у надзвичайних ситуаціях, коли, наприклад, ставало відомо про «зв'язок з проституткою під час п'янки в ніч напередодні святкування річниці Жовтня»³⁸. У дописах закликалося висвітлювати й рішуче боротися з фактами «неетичного поводження, статевого збочення, або залицання легкої вартості, що відбивається на участі студентства в громадському й академічному житті вишу і що взагалі плямує студентський колектив»³⁹.

Крім того, комсомольські осередки у 1920-х рр. іноді просто ставали центрами розпусти, про що говорять архівні джерела і періодика. Наприклад, у Чернігові секретар осередку Інституту народної освіти жив водночас з кількома дівчатами. Про це всі знали, але вдавали з себе «німих» і «сліпих»⁴⁰. А у Вінниці серед комсомольців побутувала думка, що коли дівчина прийшла до осередку, то тільки для того, щоб «переспати» з хлопцем. Тому не рідкістю були і факти сексуального насилля, жертвами якого ставали звичайні дівчата. Про один із таких випадків за участю секретаря комсомольського осередку Добровеличківського педагогічного технікуму повідомляв «Студент революції»⁴¹.

Архіви також зберігають інформацію під грифом «секретно» про згвалтування дівчат-комсомолок: спочатку члени бюро, у тому числі й партійці, рекомендували дівчат до комсомолу, а коли вони, у більшості випадків красиві, попадали до осередку, їх гвалтували, оскільки були впевнені у мовчанні останніх

і своїй безкарності⁴². Не одна студентка ставала жертвою сексуального насилля, закінчуючи життя самогубством, прийнявши отруту, накинувши петлю на шию чи, як студентка Прися із роману «Визволення» О.Копиленка, кинувшись під трамвай, але «на такі випадки дивляться звичайно байдужо. Хіба що хто іронічно двозначно усміхнеться. І тільки»⁴³. Особливо показові випадки «неморальної» поведінки людей підлягали обов'язковому оприлюдненню в пресі, ставали сюжетами художньої літератури. Такі письменники, як В. Вересаєв, О. Копиленко, П. Романов, Л. Гумілевський, Ю. Шовкопляс та інші, піднімали у своїх творах досить гострі проблеми, характерні для життя всього соціуму, а не лише студентства — моральне обличчя комуніста (комсомольця) та ставлення до кохання і шлюбу. Ці твори просякнуті відчуттям пануючого в суспільстві неблагополуччя. Без них важко уявити соціальну історію ранньорадянської доби. Не дивно, що вони викликали палкі дебати у величезній аудиторії, які продовжувалися і «під час антрактів, і після закінчення диспуту — на вулицях, у трамваях». Одні доводили, що літературні герої є типовими, що статеві стосунки молоді (і не тільки) непорядковані, стихійні, анархічні, часто стають джерелом справжніх трагедій. Інші, навпаки, твердили, що для пролетарської більшості таке життя не характерне, а ісанки, генії та інші персонажі — представники міщанського студентства, «з якими ми боремося, яких ми прагнемо вичистити з вузів»⁴⁴.

Кохання «без черемхи», або, за висловом Ю. Вухналя, за рефлексологією, частиною суспільства сприймалося як сучасне, тобто прямо протилежне красивим і щирим почуттям. Студентка одного з харківських вишів писала: «Я переїхала до великого міста, у нову обстановку, і нові друзі по навчанню і гуртожитку виявилися зовсім іншими. Я зіткнулась із тим, що у більшості своїй студенти дивляться на студенток, як на предмет широкого попиту. Бачать у них лише жінку і «крутять кохання», не кохаючи. Бувають випадки, коли хлопці приходять ночувати у жіночі кімнати. [...] Мої товарки, які починають жити статевим життям [...] легко сходяться і розходяться, і без усякого морального пригнічення роблять аборти [...]. Весь жах у тому, що робиться це повсякденно, буденно і просто, і всі до цього звикли»⁴⁵.

Потяг до справжнього і сильного почуття розцінювався як «занепадництво», як прояв «дрібнобуржуазної міщанської сутності». Частина студентів, особливо вихідці із сільської місцевості, були виховані на традиційних цінностях і моральних нормах з осудом дошлюбних стосунків, неприйняттям принципів «вільного кохання» і практики абортів. Серед робітфаківців і «нових» студентів Одеси, наприклад, у середині 1920-х рр. вважали кохання реальністю 51,8% студентів-чоловіків і 60,9% жінок⁴⁶. Таким нелегко було звикнути до специфіки студентського побуту і «міської свободи». З одного боку, місто давало можливість приховати своє минуле, розчинитися у натовпі, отримати новий шанс для подальшого існування. Однак не всі сприймали міську розкутість з радістю, навпаки, досить часто відчували себе самотніми у великому місті. «Е, це зовсім не те, що в Ставищах! — згадує Д. Гуменна. — Там кожен мав своє обличчя і кожен бачив тебе та все твоє відмінне, важливе»⁴⁷. Зрозуміти цей перелом у

провінційній психології допомагають відверті зізнання студентської молоді, записані у щоденниках і під час анкетування. Так, студент одеського вишу скаржився: «Зміна місця проживання (із села до міста), де інша мораль, інші люди, змусила приховати те, що залишилось від села, заховати тому, що тут сміються над цнотливістю, над незнанням того, що у місті десятирічним підлітком осягнуто у досконалості; пилюка і грязь міста, його моральна розпуста не дають стати «аскетом»... і неможливо відвернутися від нафарбованих звабливих дівуль, які відповідно до останньої моди кидають виклик дрімаючим почуттям і глумляться над ними, коли дізнаються про твої ідеали»⁴⁸. Аналогічні зізнання читаємо у щоденнику студента Харківського зооветеринарного інституту М. Афанасьєва (1929 р.): «Взагалі зараз до жіночого питання я ставлюся критично й песимістично. [...] Мені все здається так, що коли я тим чи іншим засобом покажу їй [дівчині — *О.Р.*] своє обличчя, відкрию їй свої почуття, дозволю заглянути в глибину моєї душі, то вона тоді мене засміє і взагалі якось почуватимеш себе ніяково. От через те я стараюсь обминати всякі зустрічі та всякі сюрпризи з будь-якою людиною протилежної статі. Я намагаюсь зараз тримати себе у замкнутому стані»⁴⁹.

Результати досліджень І. Гельмана показують, що у нелегітимних сексуальних стосунках перебували 85% студентів і 53% студенток⁵⁰. За даними Д. Ласса такі зв'язки мали 88% чоловіків і 48% жінок⁵¹. Показники, наведені З. Гуревичем, становлять відповідно 95% і 62%⁵². Як бачимо, статистика різноманітних анкетувань стійка і свідчить про значне поширення нелегітимних сексуальних практик серед студентської молоді, у тому числі і серед дівчат. Вибіркові дані свідчать, що майже кожна друга жінка мала такий досвід⁵³. Однак, панівною залишалася «двоїста статевая мораль, що все дозволяла чоловікові й засуджувала жінку»⁵⁴, тому і сексуальні контакти до юридичного оформлення шлюбу, і подружня зрада, продовжували негативно сприйматися суспільством.

Відповідно до анкетування, проведеного у 1926 р. асистентами кафедри соціальної медицини Харківського медичного інституту, лікарями З.А. Гуревичем і Ф.І. Гроссером, позашлюбні статеві стосунки мали 45% чоловіків і 18% жінок, 49% опитаних неодружених чоловіків вступали у статеві стосунки на короткий час і лише 26,9% із них мали довготривалі стосунки; у жінок ці показники склали відповідно 45,5 та 54,5%⁵⁵. Та все ж таки більшість опитаних показали в анкетах, що своїм ідеалом вважають моногамну сім'ю і тривалі сексуальні зв'язки з одним партнером — 74% чоловіків і 79,2% жінок у Харківському медичному інституті (1922/23 н.р.), серед студентів Одеси — 76,9% і 90% відповідно (1926 р.)⁵⁶. Ці та інші дані свідчать, що цінність сім'ї в студентському середовищі, як і в суспільстві у цілому, була досить високою. Багато студентів у своїх анкетах писали, що бажають «нормального життя, тобто шлюбного»⁵⁷. Проте реалізувати на практиці ці ідеали багато студентів не вважали за потрібне. Так, у 1927 р. у шлюбі перебували 31,8% студентів і 25,4% студенток. У той же час у «вільному шлюбі» (офіційно не зареєстрованому) жили 16,5 і 31,7% відповідно. Принципово негативно до шлюбу ставилося серед

студентів у цей час всього 8,9% чоловіків і 16,1% жінок. Слід зазначити, що у 1922 р. принципових противників сімейного життя серед опитаних студентів не було, а серед студенток — не більше 8,4%, що свідчить, на думку І. Орлова, про падіння престижу шлюбу⁵⁸.

Мотиви небажання створювати сім'ю були непринципові і приземлені. У переважній більшості молоді (63,3% студентів і 19,7% студенток) вони були продиктовані злиденною дійсністю — відсутністю житла і елементарного матеріального забезпечення⁵⁹. Справа забезпечення житлом сімейних студентів залишалася надзвичайно гострою протягом 1920-х рр. Подружжя часто жили окремо, навіть у різних містах: «Я одружений і маю дитину. Навчаюся я вже чотири роки. Протягом цього часу я жив один у гуртожитку, а дружина з дитиною мешкали в Кременчуці»⁶⁰. Аналогічні клопотання часто надходили до адміністрацій вишів і до влади. Тому навіть заступнику наркома освіти А. Приходьку доводилося вирішувати питання розселення сімейних студентів. Наприклад, для того щоб «вселити в БПС⁶¹ т. Півтеля і одночасно поліпшити умови життя т. Спасенова», пропонувалося декілька комбінацій⁶². Жодна з них не передбачала проживання однієї сім'ї в окремій кімнаті: «... в кімнату т. Солопа [загальна площа її становила п'ять сажень (1 сажень — 2,134 м) — *О.Р.*] переселити дві родини — т. Попова (з дитиною) і т. Півтеля (з дитиною). Тов. Спасенова залишити в кімнаті, що він зараз займає, вселивши в цю кімнату і т. Городецьку»⁶³. Випадки, коли в одній кімнаті мешкала одна студентська сім'я, траплялися, але рідко.

Відійшла у минуле і ритуальна сторона укладення шлюбу. Святкування таких урочистих дат стали великою розкішшю. Звичайно ж, одруження у кожного відбувалось по-своєму. Прагнучи ототожнити себе з новим суспільством, людина поступово вбирала його морально-ціннісні норми, тож справлялися так звані «червоні» весілля⁶⁴. Проте більшість надавала перевагу простій реєстрації. Як згадує О. Трушнович, відпрошувалися на п'ять хвилин з роботи, щоб розписатися, і відразу ж поверталися. За свідомством про одруження також «заскакували» між іншим, наступного дня⁶⁵.

Саме студентське весілля було досить простим. Ю. Кобилецький, наприклад, разом із двома своїми друзями пішки вирушили від Хрещатика до Святошино після першотравневої демонстрації, «бо одноколійна трамвайна лінія не працювала у зв'язку зі святом. У кожного в кишені студентська пайка хліба (400 грамів). Оце й усі припаси. Нас чекала у Святошино моя наречена з матір'ю та казан гарячої картоплі. Не пам'ятаю, чи були ще якісь наїдки, але нам було добре і весело, хоч не було в нас ні вишуканих страв, ні навіть сякої-такої музики. За декілька днів до цієї події поїхали ми у Святошинське відділення міліції, зареєструвались, — та й по всьому!»⁶⁶.

Люди не вважали такий запис справжнім шлюбом, тому траплялося, що навіть комуністи таємно вінчалися після реєстрації. Проте кількість розлучень серед тих, хто зважувався на церковний шлюб, була меншою.

Основними причинами розлучень серед студентів Харкова у 1926 р., за даними анонімною анкети З.А. Гуревича та Ф.І. Гроссера, були ідейні розход-

ження, вірніше — різниця у культурному рівні чоловіка і жінки. Вони становили 22,6% усіх причин у чоловіків, і 11,5% — у жінок. В одній анкеті зазначалося: «Відірваний від жінки, вона є культурно-відстала. Немає можливості її вчити, а тому вироблюються різні погляди й немає загального змагання»⁶⁷. Не випадково Дмитро Карамазов, герой роману «Вальдшнепи» М. Хвильового, дійшов висновку, що його дружина не могла «не стояти йому на дорозі», бо не була «здібна піднятися до тих питань», що так тривожили чоловіка: «Хіба вона коли-небудь переможе свою обмеженість?»⁶⁸. Такі явища описувала і очевидець тих подій, відома російська поетеса З. Гіппіус: «Старі дружини більшовицькі частіше за все залишені. Дані їм різні місця, щоб зайняті були, а міністри беруть собі «ципочок», яким уже дають місця поближче і поважніші»⁶⁹. Чи не на виправдання фактів розриву їхніх шлюбів на сторінках «Комуніста» писалося, що «кращим результатом цих сімейних катастроф було, коли комуніст ішов від дружини, яка не змогла бути товаришем у боротьбі, і будував нову сім'ю, спаяну не лише взаємним потягом, але і загальною боротьбою»⁷⁰. Залишається лише здогадуватися, якою спільною «боротьбою» були скріплені такі нові союзи. Але через періодику раз по раз нав'язувалися читачеві все нові і нові пояснення «вільної любові»: «Чи можемо ми вимагати, щоб сім'я, у якій не залишилося ні любові, ні товариської співдружності, ні взаємоповаги, була збережена в ім'я минулого, в ім'я обов'язку, якщо, найвірогідніше, саме у таких умовах, виникла нова прихильність»⁷¹.

Зазначимо, що у студентському середовищі така поведінка не завжди схвалювалася. Так, у спогадах студента Харківського технологічного інституту М. Москвіна читаємо: «Доповідь буде робити сам Скрипник — нарком освіти. Репутація його у студентських колах неважна: відомо про його увагу до слабкої частини роду людського, з явною перевагою молодшого віку (у цьому відношенні він слідує прикладу Луначарського) і пристрасть до «мінеральних вод» (у цьому відношенні він наслідує приклад Рикова). Під час його доповіді студенти-хіміки зайняті вирішенням задачі з якісного аналізу: скільки градусів може вмістити в собі он та пляшечка «мінеральної води», що стоїть на трибуні біля доповідача?»⁷².

Незважаючи на емансипацію, протягом 1920-х рр. процес культурного розвитку у чоловіків мав швидші темпи, ніж у жінок. Про це красномовно свідчать дані про рівень освіченості жінок. У документах більшовиків перших пореволюційних років постійно зустрічаються згадки про необхідність «залучення жінок до самостійної участі», «повного розкріпачення жінки», у тому числі наголошувалось і на важливості підготовки жінок до навчання у вищих навчальних закладах. Соціальною реальністю мала стати звільнена радянська жінка (без національних ознак) з комуністичною політичною свідомістю. У циркулярному листі Укрголовпрофосу від 30 вересня 1922 р. підкреслювалося, що жінки не лише мають рівні права з чоловіками на вищу освіту, а й вимагалось від керівництва вишів для жінок «дещо зменшити на поточний рік вимоги, особливо стосовно виробничого стажу»⁷³. Однак, як свідчить статистика, істотних зрушень протягом 1920-х рр. щодо кількості жінок у вишах не

відбулося. Навпаки, у вишах у 1923/1924 н.р. жінки становили 27,7% від загальної кількості студентів, а у 1927/1928 н.р. — 27,2%⁷⁴. Хоч і повільно, але постійно збільшувався відсоток жінок лише в індустріально-технічних (на 3,1%) та сільськогосподарських інститутах (на 2%)⁷⁵.

Кількість жінок у вишах України була меншою, ніж у цілому по СРСР (на 1 січня 1925 р. — 32,0% та 32,9% відповідно)⁷⁶. Різниця невелика, але ж до СРСР входили східні регіони і Закавказзя, де традиційно загальноосвітній рівень жінок був нижчим. У цілому на кінець 1920-х років кількість жінок у вишах України почала зростати, але темпи цього зростання були менші, ніж темпи збільшення загального числа студентів.

Особливу увагу на збільшення кількості жінок у навчальних закладах почали звертати у другій половині 1920-х рр. Так, в інструкції про норми прийому дівчат до навчальних закладів професійної освіти на 1927/28 н.р. йдеться про встановлення мінімальних квот для них: «відсоток жінок на робітфаках інженерно-технічної освіти довести до 10%, на робітфаках сільськогосподарської освіти — до 15% загального прийому»⁷⁷. Наступного року цей показник збільшено до 20% для вишів інженерно-технічної освіти, однак це не означає, що дані директиви виконувалися, бо наприклад, до Харківського технологічного інституту того року було зараховано лише 9,5% жінок.

Встановлення квот було викликане тим, що відсоток жінок у вищих навчальних закладах почав різко падати. Якщо у 1923/24 н.р. їх було 34%, то у 1927/28 н.р. — 28,1% від усієї маси студентства, тобто їхня кількість зменшилася на 6,4%⁷⁸. Кількість жінок зменшилася навіть у педагогічних інститутах (на 6,2%), яким вони традиційно надавали перевагу. Методи «позитивної» дискримінації, які використовувалися більшовиками для вирішення проблеми, дали з часом позитивні результати. Наприкінці 1920-х рр. кількість жінок у вишах України почала зростати, але темпи цього зростання були менші, ніж темпи збільшення загального числа студентів. Не останню роль у цьому відіграла та обставина, що питання про жіночу кваліфікацію, про посилення на навчання, прийом на роботу, вирішувалися насамперед чоловіками, погляди яких на ці проблеми залишалися консервативними.

Водночас дослідники 1920-х рр. зазначали, що саме у різниці культурного розвитку були об'єктивно закладені основні чинники розлучень⁷⁹. Тому «звичайними історіями» були випадки, коли жінки, часто з малими дітьми на руках, в надії на краще майбутнє, робили все можливе, щоб допомогти своїм чоловікам утриматися в місті: «Буде Полікарп учителем, буде нам легше жити, та може й я неписьменна біля нього навчуся»⁸⁰. Та коли за час навчання такі активісти перетворювалися на «інтелігентних» людей з надто високими запитами, вони досить часто забували про свої сім'ї і розривали з ними зв'язки. А згаданий вище комсомолец П. Котко дружину, яка приїхала до нього з надією на порозуміння, «зустрів лайкою і вигнав, як собаку, інакше зробити не міг. Повертається жінка до дитини, а комсомолец Котко готується переходити на 3 курс»⁸¹. Не один партійний чи комсомольський вождь вважав, як і герой О. Копиленка, що завоював право «на цю виплекану столітнім пануванням

переможеного класу вроду, на прекрасне жіноче тіло, на відпочинок біля такої дружини»⁸². У тому, що чоловіки, увійшовши у нове оточення, для якого були характерними інші зразки поведінки, манери одягатися, врешті інша духовна організація, потрапляли в полон цієї новизни відчуттів, крилася причина не лише розлучень, а й позашлюбних статевих стосунків.

Наприкінці 1920-х рр. вчинки тих студентів-комсомольців чи партійців, які «цивілізувавшись», лишали свою робітничу чи селянську сім'ю, зазнавали все гострішої критики. Розбиралися численні випадки «неморальної» поведінки людей, особливо показові випадки підлягали обов'язковому оприлюдненню у пресі. Студентів за таку поведінку могли навіть виключити з вишу. Так, на засіданні профкому Харківського геодезичного інституту 12 січня 1929 р. розглядалася поведінка студента третього курсу Мазура І.К., який, перебуваючи на літній виробничій практиці в с. Мартовій на Харківщині, одночасно розлучився з першою дружиною і одружився з дочкою селянина Левченка О.К., а через деякий час кинув її (втік вночі). Показово, що ганебним у цьому випадку вважався не сам факт розлучення-одруження, а те, що цей студент кинув дружину-робітфаківку, а зійшовся з дочкою «куркуля»⁸³. Якщо на початку 1920-х років ця ситуація не викликала б особливого зацікавлення, то наприкінці десятиліття це вже було аморально і такій людині місця у навчальному закладі не було. Більш того, небезпечно ставало вести розмови на теми сексуальної поведінки, бо досить часто ці розмови ставали набутком відповідних органів. Для прикладу досить навести заяву студента А.П. Караневського на свого однокурсника «...Скільки було витрачено мною енергії, щоб довести йому всю підлість його вчинків і шкідливість його поглядів щодо взаємовідносин статей. [...] Які дифирамби він співав свободі прояву емоцій і размаху почуттів. Я стверджую, що він виявив себе противником усього нашому устрою... йому не місце не лише у вузі, але й на радянській роботі»⁸⁴.

Таким чином, для усіх сфер соціального життя, у тому числі і сексуальної, протягом 1920-х рр. характерним було тісне поєднання старих норм і нових традицій. Нові суспільні стосунки бачилися суголосними революційній епосі, але приватний бік життя студентів перебував у стадії творення, тому був позбавлений чітких орієнтацій, окресленості. Змішання традицій і новацій у приватному житті призводило до дисонансу ціннісних орієнтирів. Значна частина молоді вимушена була прийняти нову добу, нові зміни, іншого вибору просто не було. Аналіз практик сексуальності студентів свідчить про контрастність студентської субкультури, на одному полюсі якої — чиста і благородна молодь, справжні образи якої доносять до нас різноманітні джерела. На іншому — герої, які конструювали новий революційний побут, тобто практично втілювали ідеї «вільного кохання». Такі ідеї сколихнули суспільну думку, навіювали почуття небезпеки, породили численні дискусії і диспути у студентському середовищі. Життя постійно доводило, що стосунки «без черемхи» виявлялися нещирими, сірими і буденними, були позбавлені «революційності» і піднесення. Тому до схвалення нових ідеалів у середовищі студентів також було далеко.

¹ Сорокин П. Влияние войны на состав населения, его свойства и общественную организацию // Экономист (Пг.). — 1921. — № 1. — С. 79.

² Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города. 1920/1930 годы. — СПб., 1999. — С. 266.

³ Чикалова И.Р. И. Арманд и А. Коллонтай: феминизм, коммунизм и женский вопрос в послереволюционной России // Женщины в истории: возможность быть увиденными. — Минск, 2002. — Вып. 2. — С. 245.

⁴ Lapidus G. Women in Soviet society. Equality, Development and Social Control. — Berkeley, 1978. — P. 54–94.

⁵ Коллонтай А.М. Любовь пчел трудовых. — М.; Пг., 1923. — 305 с. та ін.

⁶ Коллонтай А.М. Социальные основы женского вопроса. — СПб., 1909. — С. 219.

⁷ Залкинд А.З. Очерки культуры революционного времени. — М., 1924. — 196 с.

⁸ Залкинд А.З. Половой вопрос в условиях советской общественности. — Л., 1926. — С. 13, 39.

⁹ Райх В. Сексуальная революция. — М., 1997. — 304 с.

¹⁰ Марков А. Сексуальность и власть: сексуальные дискурсы 1920-х — начала 1930-х годов (от конкуренции к иерархии) // Марков А. Что значит быть студентом. Работы 1995–2002 гг. — М., 2005. — С. 160.

¹¹ Преображенский Е.А. О морали и классовых нормах. — М.; Л., 1923. — С. 97–98.

¹² Дашковська О.Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності. — Х., 2005. — С. 136.

¹³ Якубова Л. Повсякденність поліетнічного українського суспільства в її етнічному вимірі // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр). — К., 2010. — С. 228.

¹⁴ Кон И.С. Сексуальная культура в России. Клубничка на березке. — М, 1997. — С. 122.

¹⁵ Дашковська О.Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності. — Х., 2005. — С. 132.

¹⁶ Кон И.С. Сексуальная культура в России. — С. 122.

¹⁷ Attwood L. Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–1953. — New York, 1999. — P. 52–65.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 37–40.

¹⁹ Домострой у студентському побуті // Студент прикордоння. — 1929. — 18 грудня.

²⁰ Там само.

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 39.

²² Там само.

²³ Герф С. До підсумків перевірки вишивських осередків КП(б)У // Студент революції. — 1930. — № 15. — С. 4.

²⁴ Там само.

²⁵ Посохов І. Студентство університетів Російської імперії XIX — початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. — Х., 2012. — С. 137.

²⁶ Там само.

²⁷ Романівська М. Рятівне коло. — Х., 1969. — С. 148.

²⁸ Смолич Ю. Твори у 8 томах. — Т. 8. — С. 376.

²⁹ Трушинович А.Р. Воспоминания корниловца (1914–1934). — М.; Франкфурт, 2004 / http://www.dk1868.ru/history/zap_korn3.htm.

³⁰ Масенко Т. Роман пам'яті. — К., 1970. — С. 176.

³¹ Залкинд А.З. Половой вопрос в условиях советской общественности. — С. 49.

- ³² Москвин М. Хождение по вузам. — С. 15.
- ³³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 324. — Арк. 14, 24.
- ³⁴ Рожков А.Ю. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов: в 2 т. — Т. 1. — Краснодар, 2002. — С. 384.
- ³⁵ Ласс Д.И. Современное студенчество. — М.; Л., 1928. — С. 100, 107, 112–113, 120–122.
- ³⁶ Полові взаємини сучасної молоді // Комсомолец України. — 1929. — 13 лютого. Підпис: Старик.
- ³⁷ Ласс Д.И. Современное студенчество. — С. 199.
- ³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 39–40.
- ³⁹ Гнідий Г. Цікавитись лише цим — тяжка хвороба // Студент прикордоння. — 1929. — Ч. 6. — 6 червня.
- ⁴⁰ За комуністичну чистоту наших лав // Комсомолец України. — 1929. — 4 січня.
- ⁴¹ Несподіваний провал // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 46. Підпис: Студент.
- ⁴² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 8; Несподіваний провал // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 46.
- ⁴³ Набожний О. Студентів у комуни! // Студент революції. — 1929. — № 5–6. — С. 47.
- ⁴⁴ Полові взаємини сучасної молоді // Комсомолец України. — 1929. — 13 лютого.
- ⁴⁵ Ласс Д.И. Современное студенчество. — С. 207.
- ⁴⁶ Там само. — С. 198.
- ⁴⁷ Гуменна Д. Дар Евдогеї. Испит пам'яті. — К., 2004. — Кн. 1. — С. 154.
- ⁴⁸ Ласс Д.И. Современное студенчество. — С. 109.
- ⁴⁹ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 169/11.
- ⁵⁰ Гельман И. Половая жизнь современной молодежи: Опыт социально-биологического исследования. — М.; Пг., 1923. — С. 67.
- ⁵¹ Ласс Д. Современное студенчество. — С. 98.
- ⁵² Гуревич З.А., Гроссер Ф.И. Проблемы половой жизни. — Х., 1930. — С. 237.
- ⁵³ Голод С.И. Что было пороками, стало нравами. Лекции по социологии сексуальности. — М., 2005. — С. 33.
- ⁵⁴ Гуревич З. Шлюбне життя студентства // Студент революції. — 1927. — № 2–3. — С. 54.
- ⁵⁵ Гуревич З.А. Полове життя студентства // Студент революції. — 1927. — №1. — С.39.
- ⁵⁶ Рожков А.Ю. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. — Краснодар, 2002. — С. 389.
- ⁵⁷ Ласс Д. Современное студенчество. — С. 209.
- ⁵⁸ Орлов И.Б. Советская повседневность. Исторический и социологический аспекты становления. — М., 2010. — С. 149.
- ⁵⁹ Ласс Д.И. Современное студенчество. — С. 145.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 962. — Арк. 28.
- ⁶¹ БПС — Будинок пролетарських студентів.
- ⁶² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 962. — Арк. 9.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Рябченко О.Л. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. — Х., 2012. — С. 356.
- ⁶⁵ Трушинович А.Р. Воспоминания корниловца (1914–1934). — М.; Франкфурт, 2004 / http://www.dk1868.ru/history/zap_korn3.htm.

- ⁶⁶ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 139–140.
- ⁶⁷ Цит. За: Гуревич З. Шлюбне життя студентства // Студент революції. — 1927. — № 2–3. — С. 56–57.
- ⁶⁸ Хвильовий М. Вальшнепи // Хвильовий М. Я (Романтика). — К., 2008. — С. 305.
- ⁶⁹ Гипциус З. Дневники. — М., 1999. — Т. 2. — С. 236.
- ⁷⁰ Квиринг Э.И. Жёны и быт // Коммунист. — 1923. — 17 июля.
- ⁷¹ Квиринг Э.И. Кулак и башмак // Коммунист. — 1923. — 2 августа.
- ⁷² Москвин М. Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца. — Paris, 1933. — С. 11.
- ⁷³ Циркулярное письмо № 162 от 30.09.1922 г. Всем губпрофобрам, институтам и техникумам // Бюллетень Укрглавпрофобра. — Х., 1922. — № 7–9 (17–19). — С. 72.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 54. — Арк. 29.
- ⁷⁵ Там само. — Оп. 8. — Спр. 58. — Арк. 102.
- ⁷⁶ Там само. — Арк. 103.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 27.
- ⁷⁸ Там само. — Арк. 102.
- ⁷⁹ Гуревич З. Шлюбне життя студентства // Студент революції. — 1927. — № 2–3. — С. 57.
- ⁸⁰ Звичайна історія // Комсомолец України. — 1929. — 12 лютого.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² Копиленко О. Визволення // Копиленко О. Буйний хміль. — К., 1990. — С. 23.
- ⁸³ Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 137.
- ⁸⁴ Там само. — Арк. 27.

«Нам некогда играть в любовь...»: студенты советской Украины 1920-х годов

В статье на основе широкого круга источников и литературы исследуются особенности частной жизни студентов советской Украины, их отношение к вопросам любви, семьи и брака, а также анализируются практики студенческой сексуальности на фоне советской повседневности 1920-х годов.

Ключевые слова: студенты, любовь, дискурс, семья, брак, повседневная жизнь, сексуальность.

«We have no time to play love ...»: the students of the Soviet Ukraine in 1920 s.

In the article the particular features of the private life of students in the Soviet Ukraine, their attitude to such issues as love, marriage and family are studied on the basis of a wide range of sources and literature works; the practice of students' sexuality is analyzed against the background of the Soviet everyday life in 1920 s.

Keywords: students, love, discourse, family, marriage, everyday life, sexuality.